

Theater: her-theatraliseren of de-theatraliseren?

Erwin Jans

Van Plato's grot over het middeleeuwse *theatrum mundi* tot de hedendaagse analyse van media-ensceneringen, hebben het theater en het drama een vocabulaire geleverd om de mens en zijn verhouding tot zichzelf en de wereld te beschrijven. Woorden als rol, intrige, drama, representatie, beeldvorming, zelfenscenering zijn diep doorgedrongen in het dagelijkse taalgebruik. Daarnaast fungeert het concept van het theater voor heel wat moderne studies in filosofie en psychologie, in antropologie, ethnologie en sociologie, in de politieke en historische wetenschappen, in de communicatie- en mediawetenschap en de culturele semiotiek als een kennismodel. De uitzaaiing van de theatermetafoor in de moderne cultuuranalyses doet haast vergeten dat de notie 'theatraliteit' ook in de ontwikkeling van het moderne theater en van de theaterstudies een cruciaal begrip is.¹

De huidige verwarring rond het begrip 'theatraliteit' heeft veel, zoniet alles, te maken met zijn aanwezigheid in die verschillende disciplines. De theatermetafoor wordt door de socioloog Erving Goffman, de antropoloog Viktor Turner, de filosoof Jean-François Lyotard, de kunstcriticus Michael Fried, de cultuurtheoreticus Jean Baudrillard en de theaterwetenschapper Hans-Thies Lehmann niet op dezelfde manier geduid. Het zijn discoursen die elkaar opvallend zelden doorkruisen en dus weinig of niet kunnen profiteren van nieuwe ontwikkelingen en inzichten in de gebieden buiten het eigen studiedomein.

In de sociale wetenschappen wordt het theatermodel vooral door de – soms verouderde – woordenschat van het klassieke dramatische theater bepaald. Zo heeft Goffman het in zijn studie over sociale interactie *The presentation of self in everyday life* (1959, in het Nederlands vertaald als *De dramaturgie van het dagelijkse leven*) over onder andere de rol, de expressiebeheersing, de dramatische interactie, het gebied achter de coulissen en de encenering van het 'zelf'. Recenter antropologisch werk, zoals dat van Viktor Turner (*From ritual to theatre. The human seriousness of play*, 1982) ontwikkelt zich rond begrippen als performance en ritueel, die makkelijk getraceerd kunnen worden naar moderne enceneringspraktijken. Het hedendaagse gebruik van het begrip theatraliteit is daarenboven onder druk komen te staan door de cultuur van simulaties en simulacra, de media en de virtuele technologie. Drama/tekst, encenering/performance en virtualiteit/medialiteit zijn *en gros* de drie elkaar doorkruisende paradigma's die de discussie rond theatraliteit vormgeven.

Crisis van het drama

De spanning tussen drama en theater, tussen tekst en encenering, loopt als een diepe tweespalt door meer dan tweeduizend jaar westerse theatergeschiedenis. Patrice Pavis heeft gelijk wanneer hij dat onna-

tuurlijke bondgenootschap in metafysische termen duidt: 'Er doet zich een theologische gelijkshakeling voor tussen tekst, schuilplaats van de onwrikbare betekenis van de interpretatie en van de ziel van het stuk, en het toneel, uithoek van het klatergoud, van de sensualiteit, van het gebrekkige lichaam, van de instabiliteit, kortom van de theatraliteit.'² Verwijzingen naar het theater werden – en worden vaak nog steeds – moreel negatief geconnoteerd. Macbeths ultieme reflectie op de nietigheid en onbelangrijkheid van het menselijk bestaan is daarop geen uitzondering: '*Life's but a walking shadow, a poor player/ That struts and frets his hour upon the stage,/ And then is heard no more.*' Plato's beeld van de grot en de geprojecteerde schaduwen, waar Macbeth naar lijkt te verwijzen, heeft de toon gezet voor een eeuwenlang verbond tussen theater en schijn & illusie. Het neo-platonisme verankerde zich via de geschriften van de kerkvaders diep in de christelijke cultuur, die gefascineerd en getroubleerd raakte door het *theatrum mundi*. Het theater werd een existentieel en moreel paradigma: een manier om het menselijke ondermaanse te begrijpen in het licht van een onveranderlijke goddelijke werkelijkheid. Dit alles vertaalt zich filosofisch in logocentrisme, idealiteit en het primaat van tekst en betekenis.

Het moderne begrip 'theatraliteit' duikt, onmiddellijk in al zijn dubbelzinnigheid, voor het eerst op in de geschriften van de theateravantgarde aan het begin van de twintigste eeuw. Het is van bij zijn eerste articulatie een crisisbegrip. Het ontwikkelt zich niet toevallig tegen de achtergrond van de crisis van het (burgerlijke) drama.³ Die crisis is op haar beurt een crisis van de taal, die zich situeert op het vlak van de perceptie en de cognitie. In zijn beroemde *Brief van Lord Chandos* (1901-1902) verwoordt Hugo von Hofmannsthal die crisis als volgt: 'Alles viel in delen uiteen, de delen weer in delen, en niets liet zich meer onder één noemer brengen. De losse woorden dreven om me heen; ze stolden tot ogen die me aanstaarden en die ik weer moest aanstaren: draaikolken zijn het die me doen duizelen als ik er in kijk, die onafgebroken ronddraaien en die je in de leegte doen belanden.'⁴ Al in 1876 noemde Nietzsche, een van de eerste denkers die het licht van de onveranderlijke goddelijke werkelijkheid zag doven, de taal een ziekte die zwaar op de menselijke ontwikkeling weegt. Omdat de taal zich heeft teruggetrokken van haar ware opdracht, namelijk het uitdrukken van sterke emoties, en gedwongen is zich te concentreren op het communiceren van gedachten, is zij uitgeput geraakt: 'De mens kan in zijn nood niet meer door middel van de taal zeggen wie hij is, dus zich niet werkelijk meer uitspreken: in deze vaag aanvoelde toestand is de taal overal een autonome macht geworden, die de mensen nu met spookachtige armen vastpakt en wegduwt naar waar ze eigenlijk niet heen willen.'⁵ Het is Artaud die enkele decennia later, op de